

Розділ другий. ЗНАЧИМІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА.

2.1 Тимофій ЗІНКЕВИЧ. Громадянська релігія у світлі порівняльного аналізу.

Анотації. У статті Т. Зінкевича громадянська релігія розглядається як такий суспільно-культурний феномен, у якому крізь призму своєрідної релігійної мови і специфічних практик обґрунтовується доконечність постання і ствердження національної держави, що бере свій початок у потребі спільноти знаходити сакральне у трансцендентній одвічно-лінійній дії, яка вкорінена в історію територій. Обґрунтовано тезу про незвідність поняття громадянська релігія з поняттями народна релігія, етнічна релігія, народне християнство та ін. **Ключові слова:** громадянська релігія, народна релігія, народне християнство, релігія, етнічна релігія.

In the article "Civil religion in the light of a comparative analysis" by T. Zinkevych civil religion is seen as a social and cultural phenomenon in which the light of a kind of religious language and the specific practices of the necessity of origin and the approval of the national state, which has its roots in the community needs to find a sacred transcendental eternity-linear action that is rooted in the history of the area. Substantiated the thesis of the non-identity concept of civil religion concepts of folk religion, ethnic religion, popular Christianity, and others. **Keywords:** civil religion, popular religion, popular Christianity, religion, ethnic religion.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні глобалізаційні процеси, що захоплюють Україну у свій коловорот, своєрідність соціокультурних зрушень у нашій країні є спонукою як до постання нових проблем у соціально-духовному, суспільно-політичному житті суспільства, так і до їх наукового, зокрема філософського осмислення. Одним із таких питань, що все частіше починає турбувати суспільність і кола вчених, є пробоема *громадянської релігії*. Цей феномен є надзвичайно складним. Певне тому він дуже неоднозначно сприймається і серед науковців, і серед загалу. Одні розглядають громадянську релігію як відмову від цінностей «традиційної релігії», інші ж як спробу «американізувати» нашу людність. Натомість хтось бачить у ній одну з умов згуртування нації і дотримання громадянського миру. Поміж тим на ідеї громадянської релігії ми натрапляємо і в Конституції України.

Відтак наявною маємо суперечність між, з одного боку, таким суспільним феноменом як громадянська релігія, який щораз сильніше впливає на суспільні умонастрої і поведінку, і його недостатнім

філософсько-соціологічним осмисленням, з другого боку. Прикладом тут можуть слугувати передусім неоднозначність у тлумаченні поняття **громадянська релігія**, а також невизначеність його співвіднесення з тими поняттями, у яких термін релігія є ключовим.

Метою цієї статті є віднайдення точок дотику між громадянською релігією і такими суспільно-світоглядними явищами, як народна релігія, етнічна релігія, народне християнство та ін., і в той же час обґрунтування погляду про їх незвідність.

Виклад основного матеріалу. Громадянська релігія є конвенціональним поняттям, яке виражає сакральний вимір утвердження нацією осібної державності, сприйняття спільнотою своєї дієвості як приділеної, корені якої сягають усвідомлення нею своєї трансцендентної одвічно-лінійної дії на своїй території, і у якому певні соціально-політичні настанови переплітаються з релігійними міфами, легендами, обрядами, практиками. Іншими словами, у громадянській релігії своєрідно співвідносяться мирські і сакральні цінності; цей феномен володіє деякими особливостями традиційних віросповідань, але, швидше виступає як межове поняття між національною культурою, політичною ідеологією і, власне, релігією. У такому розумінні громадянська релігія не тотожна поняттю «традиційної» релігії ані у її науковому, ані у її богословському розуміннях.

Громадянська релігія – це такий суспільно-культурний феномен, у якому крізь призму своєрідної релігійної мови і специфічних практик обґрунтовується доконечність постання і ствердження національної держави, що бере свій початок у потребі спільноти знаходити сакральне у трансцендентному одвічно-лінійного, вґрунтованого в історію територій, чину.

Оскільки громадянська релігія є сакральним виміром життя нації, а синонімом до неї часто вживається термін *національна віра*, то виникає питання, чи не тотожне поняття *громадянська релігія* з поняттям *народн/етнічна релігія*. Аби відповісти на це питання, варто зіставити викладене вище розуміння цього феномену з поглядами авторитетних дослідників на своєрідність народної релігії (релігійності).

Почнемо з візії М. Вебера. Цей німецький соціолог розмірковує про народну або повсякденну релігійність при дослідженні проблеми монотеїзму. Він звертає увагу, що в процесі різного просування до монотеїзму, світ духів і демонів ніде не був повністю знищений (включаючи і Реформацію), а лише, принаймні теоретично, підпорядкований владі одного Бога. «На практиці все залежало і залежить від того, – наголошує соціолог, – хто сильніше впливає в повсякденності на інтереси індивіда – «вищий» в теорії бог чи «нижчі» духи і демони. Якщо вплив других сильніший, то повсякденна релігійність переважно

визначається відношенням до них, зовсім незалежно від офіційного поняття бога і раціоналізованої релігії»²⁵.

Як впливає з цього контексту, повсякденна релігійність – це реально функціонуюча релігійність, яка детермінується природним і соціальним оточенням і пов'язана передусім з дотриманням домонотеїстичних вірувань. У генетичному аспекті така народна релігія передує, зазвичай, світовим релігіям. На думку М. Вебера, оргіастичні та мімічні компоненти релігійного культу, насамперед співи, танці, драматичне дійство, а також типові, незмінні формули молитв, засновані якщо не повністю, то головним чином на народній релігійності.

Відтак М. Вебер виділяє офіційну і повсякденну, народну релігію. Остання, на відміну від офіційної релігії, відзначається своєю якісною визначеністю (наприклад, вона не зачіпає екзистенціальних питань), однак дослідник цілком логічно розглядає її як релігію. Коротко таку релігію (якщо наша інтерпретація веберівських положень правильна) можна визначити як домонотеїстичні вірування у духів і демонів. Така народна релігія не має тих точок дотику з громадянською релігією, як це ми бачимо у випадку з традиційною. Тим паче вона не може розглядатися як синонім громадянської релігії.

Подібну позицію до веберівської обстоюють й інші дослідники. Так, аналізуючи релігію античності, Г. Зоннабенд зауважує, що антропоморфне товариство олімпійських богів було занадто раціоналізованим для селянина, який у кожному дереві, стовбурі, струмочку вбачав відповідну божественну форму. А оскільки важко було визначити, чи то справа рук добрих чи злих, тому народна релігія винаходила ритуали і звичаї, щоб утихомирити небезпечні явища природи (ритуали родючості, свята, магія тощо). Звідси і той висновок дослідника, що раціоналізована, дедемонізована релігія й архаїчні народні вірування в античній Греції за всіх часів існували поряд²⁶. Як бачимо, під народною релігією дослідник розуміє таку систему вірувань, яка не тотожна раціоналізованій релігії. Отож саме з такого кута бачення народну релігію не можна змішувати з громадянською релігією, тим більше, що за свідченнями дослідників у стародавній Греції йшов процес становлення громадянської релігії²⁷.

Етимологічно близьким до терміну *народна релігія* є уживаний у літературі термін *народне християнство* або ж близькі до нього поняття (наприклад, *національна релігійна свідомість*). Оскільки різні дослідники вкладають у цей термін різний зміст, то він не має однозначного

²⁵ Вебер М. Социология религии // Вебер М. Избранное. Образ общества. - М., 1994. - С. 92.

²⁶ Зонабенд Г. Релігійність // Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. - Львів, 2004. - С. 147.

²⁷ Легойда В. Религиозность в безрелигиозную эпоху. Статья вторая [Электронный ресурс] / Легойда В. www.Foma.ru/legoyda/

сміслового навантаження, а тому і співвідношення з поняттям громадянська релігія буде неоднаковим. Розглянемо це докладніше.

Так, Т. Бернштам проаналізувала погляди світських вчених і богословів на цю тему і прийшла до висновку, що за рідким винятком наукові й богословські погляди на російську («русскую»)/східнослов'янську релігію (і культуру) ХІХ–ХХ ст. в цілому збігаються у визначенні її сутності як язичницько-християнського сплаву. «Окремі частини цього сплаву та їх витoki розподіляються більшістю вчених у народній вірі і культурі таким чином: переважаюче у них язичництво має древньослов'янське або древньоруське, тобто власне національне коріння; християнський пласт в «русской вере», представлений виключно православ'ям, а в культурі – апокрифом»²⁸.

Бачимо, що дослідниця веде мову не про офіційну релігію, а про реально функціонуючу релігійність, про те, що в релігійній практиці громадськість керується не тільки чи ж не стільки офіційними настановами церкви, а передусім «язичницько-християнським сплавом». Іншими словами, йдеться про своєрідну релігійність, яку аж ніяк не можна ототожнювати з громадянською релігією.

Тут можна поставити таке питання: чи можливе на означеній основі постановня громадянської релігії, якщо ми візьмемо до уваги, що багато російських дослідників якраз і схильні вбачати у православ'ї основу громадянської релігії? Відповідь швидше тут буде негативною, якщо врахувати такі моменти. По-перше, охарактеризоване вище *народне християнство* носить переважно побутовий характер і власне позбавлене чітких соціально-політичних настанов, а по-друге, у цій релігійності розмитою є національна ідентичність чи ж точніше - йдеться про таку ідентичність, яка є неприйнятною з наукового боку.

У цьому зв'язку знову повернемося до ідей Т. Бернштам. Розмірковуючи про християнство народної віри, вона приходять до висновку, що думки багатьох духовних авторитетів дають підстави об'єднати в єдиний православно-церковний народ російських («русских»), українських і білоруських селян різних ступенів віри, враховуючи й тих, хто зазнав панування католицтва/унії, але був хрещений у православ'ї і дотримувався православної віри, а також старовірів-одновірців, які не поривали зв'язків із Російською («Русской») Церквою, деякі групи попівців і напівсвідомо (чи несвідомо) «зстаровірене» неселення в регіонах Північного Заходу, Поволжя, Уралу і Сибіру²⁹.

Впадає в око ідеологічна заангажованість уявлень про цивілізаційну ідентичність трьох народів, первнем якої є Російська Церква, а російський

²⁸ Бернштам Т. Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян: Учение и опыт церкви в народном христианстве. - СПб, 2000. – С. 15.

²⁹ Там само. – С. 335.

етнос, відповідно, виступає рушієм християнсько-православно-цивілізаційних процесів. Не вступаючи у розлогу дискусію, вкажемо на те, що громадянська релігія не може постати (навіть якщо прийняти аргументацію цієї дослідниці) на основі такої етнічної сукупності, оскільки субстратом громадянської релігії є окрема нація. Відтак у такій інтерпретації народне християнство не може виступити основою формування громадянської релігії.

Інше бачення народного християнства відкривається нам у спадщині видатного українського історика М. Грушевського. Дослідники його творчості так означають цей феномен, яким він постає у спадщині вченого: «Українське християнство – це особливе релігійне утворення, що сформувалося протягом XIII–XVII ст. і виражає детерміновану соціальними і культурними обставинами життя українського етносу однієї ідей дохристиянського світогляду, християнства і побутуючих в Україні інших релігій»³⁰.

Розглядуваний феномен вчений означував також як *нове, народне християнство* або ж *народну релігію*.

Посилаючись на згаданих дослідників, вкажемо, що така багатойменність феномену виражає його сутнісні вияви. Терміни *нове християнство, нова релігія* означають один із різновидів християнства, поняття ж *народне християнство, народна релігія* вказують на соціальне підґрунтя нового християнського формоутворення, а термін *українське християнство* свідчить про ту принципову обставину, що цей різновид християнства за своїм культурним змістом є українським. Можна сказати й так: *українське християнство* є особливим виявом діалектики загальнолюдських та національних культурно-духовних цінностей в їх конфесійному вияві³¹.

Якщо прийняти концепцію М. Грушевського і народну релігію, народне християнство розглядати як різновид християнської релігії, то, звичайно, вона не може бути ототожненою з громадянською релігією. Проте у такій релігії, знову ж таки, якщо вона реально існувала, наявні були елементи громадянської релігії. Особливо це проглядається в уявленнях М. Грушевського про *народну церкву*, соціальними характеристиками якої у нього були громадянськість, орієнтації на поступові суспільні течії, використання народної мови, незалежнення від чужинецьких урядових кіл та ін.³².

Якщо ж стати на ту точку зору, яка визнає наявність лише «офіційної» православної, католицької, протестантської та ін. релігій, то народне християнство, народну релігію М. Грушевського в історичній

³⁰ Кондратик Л., Кондратик О. «Українське християнство» Михайла Грушевського (філософсько-соціологічний аналіз). - Луцьк, 2006. – С. 116.

³¹ Там само. – С. 93 – 118.

³² Там само. – С. 118.

ретроспективі можна розглядати як можливий шлях до постання української громадянської релігії. Підтвердженням цьому є зусилля М. Грушевського з морального оздоровлення української нації у пореволюційну добу. У цьому контексті він сподівався на участь українських «євангелицьких» громад в Америці, прагнув, аби вони кооперувалися з тими православними силами, які стали на шлях реформування, і висловлював переконання, що чим ширше вони «ставитимуть свої релігійні завдання – трактуватимуть, як *одно* всі зусилля, направлені на моральне піднесення громадянства, а як найменше надаватимуть значіння конфесійним поділам, тим більше вони зроблять»³³.

Щиро радів вчений та громадський діяч із факту піднесення автокефального руху і його виходу на шлях реформ, суть яких – «внутрішнє оновлення церкви, наближення її до народної релігії і до раціоналістичної ревізії канонів і практик церковних ...»³⁴. Тут виразно бачимо, принаймні, такі постулати громадянської релігії, як надконфесійність, згуртованість української нації, толерантність, її орієнтація на піднесення моральності й освіти як на Вищі Цінності.

Відтак висновуємо, якщо під **народним християнством** розуміти особливе релігійне утворення, що виражає одність ідей дохристиянського світогляду, християнства і побутуючих в Україні інших релігій, то його, застосовуючи методи ретроспективного передбачення, можна розглядати як одну з умов постання громадянської релігії.

Як на перший погляд, то близьким за значенням до громадянської релігії є *етнічні релігії*, які утверджуються з появою держави, а тому їх ще називають національними або національно-державними і своїм впливом вони охоплюють всі прошарки населення в межах однієї національної держави. На слухну думку Г. Лозко, «*етнічна релігія – це автохтонна система світогляду, культів та обрядовості певного етносу, яка існувала або й нині існує, незалежно від того, яку світову релігію прийняв даний народ як офіційну*»³⁵. Дослідниця також стверджує, що така релігія може існувати в різних формах: 1) як законсервована в наукових працях, епосі чи інших фольклорних текстах (фактично мертва, вже не функціонуюча) релігія; 2) як жива і творча релігія з власним віровченням, обрядами і священнослужителями та її сповідниками; як синкретична з чужою (панівною, глобальною) релігією, де виступає переважно у формі обрядових дій, яким надано іншої, відмінної від витокової, духовно-ідеологічної семантики³⁶.

³³ Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик.- 1995.- № 1-4. - С. 104.

³⁴ Там само.

³⁵ Лозко Г. Пробудження Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. - Х, 2006. – 31.

³⁶ Там само. – С. 30.

Якщо порівняти два визначення релігії – громадянської і етнічної (національної), то вони ж звичайно не перетинаються, а тому їх не можна ототожнювати уже хоча б тому, що етнічні релігії включають в себе і дотейстичні вірування, а громадянська релігія потребує саме ідеї бога чи богів. Однак етнічні релігії у їх теїстичній формі мають стосунок до формування громадянської релігії, а саме, за певних історичних умов, вони можуть виступити підмурком її становлення щонайменше у двох іпостасях.

У першому випадку ми маємо справу з, образно висловлюючись, природним процесом, коли на основі етнічних релігій починає формуватися громадянська релігія певних державних утворень. Так, дослідники звертають увагу, що громадянська релігія як символіко-релігійна система, що є зовнішнім проявом Держави як Вічного Міста, є парадигмою античності, дохристиянською. Уже в ту далеку епоху модель побудови держави передбачала існування надособової сакральної ідеї, яка була покликана надавати вищий авторитет верхній владі. Якщо сім'я була серцем грецької і римської приватної релігії, то поліс перебував у центрі громадянської релігії з її ритуалами і святами на честь великих подій минулого. В античній культурі поліс був не просто формою соціальної організації, а перш за все місцем, яке **перебувало** під покровительством богів або бога³⁷. Зрозуміло, що ці боги були природним породженням грецької або римської культури. Наприклад, в VI ст. до н.е.

«бог світлого неба» Юпітер уже по суті уособлював собою ідеальну сутність держави.

Характерними у розглядуваному контексті є твердження й інших дослідників. «Зв'язок з богами, названий римлянами *pietas*, був подібний до розсудливої угоди на користь обох партнерів договору: люди, – наголошує вчений, – визнавали керівну роль богів, задокументовували це через жертвоприношення та ритуали і зобов'язували богів піклуватися про державу і суспільство. Відтак у римській релігії був відображений римський соціальний лад. ... До того ж релігійна практика римлян мала ще один, політичний аспект: як і в грецькому полісі, державний культ був елементом встановлення ідентичності, а також інструментом дисципліни через декларування зв'язків з богами як передумови *заможності держави*» (Курсив. – Авт.)³⁸.

У другому випадку засновки нової державної організації можуть використовувати у прямому чи знятому вигляді ідеї етнічної релігії, що ми бачимо на прикладі становлення США, у громадянській релігії якої використовуються старозавітний символізм, а також набуток давнього

³⁷ Легойда В. Религиозность в безрелигиозную эпоху. Статья вторая [Электронный ресурс] / Легойда В. www.Foma.ru/legoyda/

³⁸ Зонабенд Г. Релігійність // Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера. - Львів, 2004. - С. 155.

Риму. Як відзначають дослідники, Римська «спадщина була настільки значима для батьків-засновників, що колосально вплинула на символіку держави, яка народжувалася. У Вашингтоні був побудований Капітолій, верхня палата отримала назву *сенат*... Характерне звернення саме до римської традиції ... підтверджує тісний зв'язок американської громадянської релігії з її древньоримським прототипом»³⁹.

Відтак етнічні (національно-державні релігії) не тотожні громадянській релігії, національній вірі⁴⁰, але вони можуть виступити у ролі одного із чинників постання її у прямому або знятому вигляді.

Висновки. Як бачимо, близькими до поняття *громадянська релігія, національна віра* є такі поняття як *народна релігія, народне християнство, етнічні релігії*. Беручи до уваги складність релігійного феномену як такого, ми можемо констатувати їх складні зв'язки, але, як показав проведений аналіз, ці поняття не є тотожними у своїй суті. Зміст поняття громадянська релігія не збігається з поняттям народної релігії як означення дотейістичних, домонотеїстичних вірувань, котрі функціонують або паралельно, або з теїстичними релігіями, або як їх складова. Таке соціально-духовне утворення як народне християнство, народна релігія у значенні одності ідей дохристиянського світогляду, християнства і побутуючих в Україні інших релігій, що сформувалося протягом XIII–XVII ст., можна розглядати як вірогідну умову постання громадянської релігії. У цьому контексті припускаємо, що громадянська релігія є можливою здійсненністю народного християнства, народної релігії. Етнічні релігії можуть виступати у ролі одного із чинників постання феномену, що нами розглядається.

Отож наявною є незвідність поняття громадянська релігія з поняттями народна релігія, етнічна релігія, народне християнство та ін. Вище були проведені окремі і лінії розмежування між релігією як такою, і громадянською релігією, а тому на завершення звернемо увагу лише на таке. Ці два феномени, які за своїм визначенням «провіщають» майбутнє, у сучасну добу людства безпосередньо причетні до проблем його виживання, пропонуючи для цього свої «рецепти». У цьому зв'язку варто звернутися до таких розмислів уже згаданого В. Легойди: «Яке людство буде жити і навіщо йому виживати, і що чекає нас у перспективі історії – відповіді на ці питання уже давно є. І жодні ідеали нової громадянської релігійності не спроможні що-небудь змінити в провіденціальній логіці історії. Біблійна есхатологія, на відміну від секуляризованої футурології, говорить про реальні перспективи розвитку людського суспільства. Усвідомлення цих перспектив здатне переорієнтувати людину на пошук

³⁹ Легойда В. Религиозность в безрелигиозную эпоху. Статья вторая [Электронный ресурс] / Легойда В. www.Foma.ru/legoyda/

⁴⁰ Колодний А. Україна в її релігійних виявах. – Львів, 2005. – С. 270.

справжніх цінностей у житті, на пошук Життя Вічного, а не умоглядного виживання»⁴¹.

Такі міркування видаються як змістовними, так і дискусійними, а тому потребують окремого аналізу християнських і академічних соціологів з метою пошуку спільних дій задля виживання людства.

2.2 Михайло МУРАШКІН. Бог в релігійному житті людини.

Анотації. У ставленні до питання буття Бога практично всі релігії зрештою знаходяться на позиціях антропологізації. При цьому через стан Бога віруюча людина здобуває саму себе. Тому будь-яка релігійна система постає не як картина світу, а як картина людини.

The article by M.Murushkin "**God in the religious life of the person**" shows that in relation to the question of the existence of God all religions are ultimately at the positions of anthropologizing. At the same time, through the state of God, a believer acquires himself. Therefore, any religious system appears not as a picture of the world, but as a picture of a person.

Актуальність дослідження. При з'ясуванні постаті Бога всі релігії його антропологізують – подають його людиноподібним. При цьому через стан Бога людина здобуває саму себе. Недостатня дослідженість цього явища релігійного світосприйняття робить актуальним тему нашого вивчення.

Методологія дослідження. В житті ми зустрічаємося не з релігією, а з людиною, або з групою людей, які сповідують певні релігійні принципи. Ці принципи у людини виходять з її попереднього стану, який можна назвати «перетворення», «преображення», «просвітлення» або «освячення», стану, коли людина здобула себе, оволоділа собою, очищившись від ілюзій і упереджень. В філософії «перетворення», «преображення», «просвітлення» або «освячення» значаться як щось «трансцендентне». Трансцендентне - від слова *транс*, яке є коренем іншого слова - «трансцендентний»⁴².

Транс – це певний стан людини, який компенсує її недоліки і дарує стан досконалості. Бог – це доля багатства, від якого ховаються недоліки⁴³. Відтак тут також дарується досконалість, досконалість як у Бога.

Людина переживає стан надлюдського характеру. Цей стан очищує її, оновлює. Вона характеризує цей стан як «Вищий», наголошуючи, що вище цього нічого іншого немає. Це «Вище» і є Бог який відчувається

⁴¹ Легойда В. Религиозность в безрелигиозную эпоху. Статья вторая [Электронный ресурс] / Режим доступа: www.Foma.ru/legoyda/

⁴² Пустоваров В.А. Путь судьбы. Исследование. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 28

⁴³ Ригведа. Мандалы I-IV. – М., 1989. – С. 258